



**ORDU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ /
THE JOURNAL OF ORDU UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY**

Sayı: 2

MART - 2024

**Kur'an'da Toprak Kavramı
The Concept of Soil in The Qur'an**

Yavuz KURT

Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam
Bilimleri Bölümü
PhD Student, Ordu University Institute of Social
Sciences, Department of Basic Islamic Studies
Ordu / Türkiye - **ROR ID:** 007x4cq57
yavuzkurt0604@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-3864-3649

Orhan İYİBİLGİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Tefsir Bilim Dalı
Asst. Prof., Ordu University, Faculty of
Theology, Department of Tafsir
Ordu / Türkiye - **ROR ID:** 04r0hn449
o.iyibilgin@odu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1360-7229

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 20 Kasım / 20 November 2023
Kabul Tarihi / Accepted: 11 Ocak / 11 January 2024
Yayın Tarihi / Published: 30 Mart / 30 March 2024

DOI: 10.5281/zenodo.10889554

Atıf / Citation: Kurt, Yavuz - İyibilgin, Orhan. "Kur'an'da Toprak Kavramı". *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Mart/2024), 53-76. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10889554>

İntihal/Plagiarism: Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. [Yavuz KURT / Orhan İYİBİLGİN](#)

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: oduifd@odu.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Kur'an'da Toprak Kavramı

Öz

Mavi Gezegen ismiyle müsemma Dünya; “Atmosfer”, “Hidrosfer”, “Litosfer”, “Pirosfer” ve “Barisfer” katmanlarından meydana gelir. Üzerinde yaşadığımız katman, Dünya'nın en dış kabuğunu oluşturan “Litosfer” yani “Kara Katmanı”dır. İnsanlar başta olmak üzere tüm mahlukat için temel kaynak maddesi olan toprak, litosfer üzerinde yer alan yaşamın devamı için vazgeçilmez besin kaynağıdır. Çalışmada, hayat için ciddi önemi haiz toprak üzerinde durulmuştur. Kavramın anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Kitâb-ı Mukaddes'te kullanımına bakılmış, kelimenin; insanın yaratılışı, Nuh tufanı ve kutsal toprak gibi konular bağlamında zikredildiği görülmüştür. Ayrıca hadislerde hangi anlam boyutlarıyla geçtiği tetkik edilmiş, Hz. Ali'nin “toprağın babası” künyesiyle anıldığı, hac esnasında telbiye getiren hacılara taş, ağaç ve toprağın eşlik ettiği, anne rahminde yaratılma aşamasında bir meleğin iki parmağının arasında toprak olduğu gibi bilgilere rastlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de ise kavram için “turâb”, “tıyn”, “serâ”, “arz”, “saîd”, “hame” ve “salsâl” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür. Tüm bu kelimelerin Kur'an'da kullanım alanları araştırılmış, bağlamları göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Bu doğrultuda topraktan yaratılış başta olmak üzere, câhiliye döneminde kızların toprağa gömülmesi, inkârcıların yok olmayı dilerken toprak olmayı istemeleri ve Hz. İsa'nın şahsına münhasır yaratılış hali ile çamurdan yaptığı kuş heykelinin canlanması mucizesi gibi konulardan bahsedilmiştir. Araştırmada amaç, toprak kavramının muhtelif kaynaklardaki kullanımına bakmak ve Kur'an'daki anlam dünyasını tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Toprak, Çamur, Yaratılış, Mitoloji, Kitâb-ı Mukaddes.

The Concept Of Soil In The Qur'an

Abstract

Earth, known as the Blue Planet; It consists of “Atmosphere”, “Hydrosphere”, “Lithosphere”, “Pyrosphere” and “Barisphere” layers. The layer we live on, which forms the outermost crust of the Earth is the “Lithosphere”, that is, the “Black Layer”. Soil, which is the basic source material for all creatures, especially humans, is an indispensable food source for the stability of life on the lithosphere. In the study, the soil, which has a serious importance for life, is emphasized. With the thought that it will contribute to the understanding of the concept, the use of the word in the Bible has been examined; It has been seen that it has been mentioned in the context of subjects such as the creation of man, the flood of Noah (Nuh) and the holy soil. In addition, it has been examined with which meaning dimensions it is mentioned in the hadiths. It has been found out that Hazrat Ali is mentioned with the title of “as the father of the soil”, that pilgrims who bring talbiyah during the pilgrimage are accompanied by stones, trees and soil, and that there is soil between the two fingers of an angel at the stage of creation in the mother's womb. It has been seen that the words “turab”, “tıyn”, “sera”, “arz”, “saîd”, “hame” and “salsal” are used in the use of the concept in the Qur'an. The usage areas of all these words in the Qur'an have been examined and interpreted considering their contexts. In this direction, especially the creation from soil, the burial of girls in the soil in the period of ignorance, the desire of the unbelievers to become soil while they wish to disappear and the miracle of the revival of the bird statue that the Prophat Jesus made out of clay and the unique state of creation were discussed. Therefore, the aim of the research was to look at the use of the concept of soil in various sources and to try to determine the world of meaning in the Qur'an.

Keywords: Tafseer, soil, mud, creation, mythology, bible.

Giriş

Kayaçların ayrışması neticesinde oluşan,¹ muhtelif kütle kırıntıları ile organik maddelerden vücut bulan yer kabuğunun yüzey bölümüne toprak adı verilmiştir.² Toprak, üç metre derinliğe sahip gevşek ve ayrışmış bir tabakadan müteşekkildir.³ İçerisinde belirli miktarda hava, su, organik madde ve mikroorganizmaları barındıran besin kaynağıdır.⁴

Bütün cevherleri özünde saklayan toprak, ortalama kalınlığı kırk kilometreyi bulmasının yanında⁵ kültürlerin tamamında canlı görülmüştür.⁶ “İnsan aklının yarattığı derin ve mükemmel

¹ Mehmet Aydın - Şeref Kılıç, *Toprak Bilimi* (Ankara: Nobel Yayınevi, 2022), 1.

² İsmail Parlâtır vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998), “Toprak”, 2/2238.

³ Asaf İrmak, *Toprak İlimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1972), 4.

⁴ Yıldız Aksoy (ed.), *Yaşamın Her Karesinde Toprak* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2017), 4.

⁵ Mete Alım - Mete Doğanay (ed.), *Yer Bilimi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2021), 89.

⁶ Mustafa Aça, “Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeliği”, *Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 25.

tasarımlar⁷ şeklinde tanımlanan toprak, birçok mitolojide saflık ve temizliğin sembolü olmuştur. Dolayısıyla kirletilmesi, kutsala karşı yapılmış bir saygısızlık olarak addedilmiştir.⁸ Dünya mitolojilerinde ise toprak, daima öncelik verilen bir unsur olarak kabul edilmiştir.⁹

Beşeriyet tarihinin ilk ve en radikal devrimine öncülük yapan toprak,¹⁰ insan başta olmak üzere, bitki, hayvan ve diğer canlıların yaşam alanıdır. Modern bilim, toprağı oluşturan elementlerin insan organizmasında da bulunduğunu ispat etmiştir. İnsan organizması karbon, oksijen, hidrojen, fosfor, kükürt, azot, kalsiyum, potasyum, sodyum, klor, magnezyum, demir, manganez, bakır, florin, kobalt, çinko, silisyum ve alüminyumdan oluşmuştur. Oranlar bir tarafa bırakıldığında toprak ile insanın elementlerinin aynı olduğu görülecektir.¹¹

Kur'an'da geçen toprak ve ziraî temalara dair muhtelif çalışmalar yapılmıştır.¹² Ancak bizim çalışmamızda toprak kavramı farklı açılardan ele alınmış, Kitâb-ı Mukaddes ile hadislerde kullanımına, inanış ve mitolojilerdeki durumuna değinilmiş, detaya girilmeden konu özetlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, yaşamın sürdürülebilmesinde hayati fonksiyon üstlenen toprak, iki bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde, toprak kavramın sözlük ve terim anlamı verilmiş, sonrasında çok detaya girilmeden Kitâb-ı Mukaddes ve hadis-i şeriflerde nasıl geçtiğine bakılmıştır. İkinci bölümde ise Kur'an'da toprak kavramını karşılayan kelimeler tespit edilmiş ardından kullanım alanı araştırılmıştır.

1. Toprak Kavramının Genel Hatlarıyla Kitâb-ı Mukaddes'te ve Hadislerde Kullanımı

“Kara”, “arazi”, “tarla” ve “ülke” anlamlarına gelen toprak,¹³ eski Türkçe’de *topra* ve *ak* eki ile birlikte “topra-mak” kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁴ “Yer kabuğunun yüz kısmı, üzerinde ekim yapılan arazi”,¹⁵ anlamına gelen toprak, Arap dilinde daha çok *تراب / turâb* kelimesiyle karşılanmıştır.¹⁶

Toprak, çürümüş organik maddelerden ve kütle kırıntılarından meydana gelen, canlıların yaşaması için elverişli kılınan yer kabuğunun üst kısmını ifade etmektedir.¹⁷ Toprak, değişik disiplinlerce farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Örneğin jeolojik tanıma göre toprak, “yerkürenin en üst katmanında bulunan ve sert kayadan kolaylıkla ayırt edilebilen gevşek yüzey oluşumları” anlamına geldiği söylenmiştir. Geleneksel tanımda ise “gelişmekte olan bitkilere durak yeri olan ve onları besleyen materyaller bütünü” demektir.¹⁸

⁷ Nayim Gül, *Mitler-Ritler Dinler ve Yönetimler* (İstanbul: Ozan Yayınları, 2022), 19.

⁸ Aça, “Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeçiliği”, 32.

⁹ Aça, “Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeçiliği”, 25.

¹⁰ Aksoy, *Yaşamın Her Karesinde Toprak*, 3.

¹¹ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 9/483.

¹² İsa Yüceer, “Kur'an'da Toprak ve Yeryüzü Lafızları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* 4/1 (2012), 193-206; Necdet Çağır, “Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar”, *Dini Araştırmaları Dergisi* 10/30 (2007), 193/213; Güven Ağırkaya, “Kutsal Bir Hazine Olarak Toprak -Kur'ân Merkezli Bir Analiz-”, *Diyanet İlmî Dergi* 58/2 (2022), 547-586.

¹³ Tuncer Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018), “Toprak”, 753.

¹⁴ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Kubbealtı Lugati/Türkçe Sözlük* (İstanbul: MAS Matbaacılık, 2007), “Toprak”, 1076.

¹⁵ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Birlik Yayınları, 1981), “Toprak”, 987.

¹⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdü'l-Hamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/82.

¹⁷ Ayverdi - Topaloğlu, *Kubbealtı Lugati*, “Toprak”, 1076.

¹⁸ İlhan Akalan, *Toprak Bilgisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1988), 8.

1.2. Genel Hatlarıyla Kitâb-ı Mukaddes'te Kullanımı

Kur'ânî bir kavramın doğru anlaşılmasında Yahudilerin ve Hristiyanların kabul ettikleri yazılar koleksiyonunu anlatan Kitâb-ı Mukaddes¹⁹ verileri önemlidir. Tahrif ve tağyire uğrayan yanları bir tarafa, araştırılan bir kavramın Kur'an tarafından tasdik edilen²⁰ ve hatta korunan²¹ kitaplarda hangi bağlam ve anlamlarda kullanıldığını tetkik etmek önem arz etmektedir. Bu durum, kavram hakkında sağlam verilere ulaşma konusunda katkı sağlayacağı gibi konunun doğru anlaşılmasını da temin edecektir.

Kitâb-ı Mukaddes'te toprak kavramının nasıl yer aldığını incelemeyen önce inanışlarda ve mitolojilerde toprağın konumuna özet halinde bakmak fayda sağlayacaktır. Dinler, toprağa pek çok değer atfetmiş ve bunun sonucunda çeşitli toprak algıları ortaya çıkmıştır. Yaratılış başlangıcının konu edildiği mitlerinin hemen hepsinde kaostan sonra ortaya çıkan ilk unsurun toprak olduğu söylenmiştir. Toprak bu yönüyle kaostan kozmosa geçiş sürecinin simgesi olmuştur.²²

Antropomorfik Tanrı inancının hâkim olduğu Antik Yunan'da yaratıcı, kâinatı yoktan var etmiş değil sadece şekil vermiştir. Bu anlayışa sahip Sokrates öncesi düşünürlerden Empedokles'e göre Tanrı, "temel yapı taşı" anlamına gelen Arkhe'yi, su, hava, ateş ve toprak bileşeninden vücuda getirmiştir. Böylece kâinatın ana maddesi meydana gelmiştir.²³ Babil mitolojisinde Tanrı Aruru, Sümer mitolojisinde Tanrı Marduk, Mısır mitolojisinde her şeyin kaynağı Khnemu, ilk insanı toprak ve çamurdan yaratmıştır. Zerdüşt inancında Ahura Mazda, Çin mitolojilerinin birinde yaratıcı Nugua ve Nijerya kabile topluluklarında da durum aynıdır.²⁴

Arkaik inanışlarda toprak, kadının doğurganlığı ile bereket arasında bir irtibat kurularak "ana" olarak düşünülmüştür. Bundan dolayı genelde toprak, dişil karakterde "Ana Tanrıça" formunda ifade edilmiştir. Eski Anadolu, Suriye ve Kıbrıs dinî inanışlarında ise toprak, insanların geçim kaynağı olduğundan kutsal sayılmıştır. Pek çok mitolojide göğün yüce tanrı, yerin de onun eşi olduğu inancı bu duruma işaret eder.²⁵ Bu bölgelerde toprak ve bereketi sembolize eden "Kybele" Ana Tanrıça olarak görülmüş ve kendisine ibadet edilmiştir.²⁶

Türk yaratılış mitlerinin birinde ilk insan, güneşin (sıcaklık), toprağın (balçık), suyun (sel) ve rüzgârın etkisiyle vücut bulmuştur.²⁷ Ayrıca tanrı Kayra Kan, suyun derinliklerinden çıkardığı toprağı suyun yüzeyine serpererek dünyayı meydana getirmiştir. Rus doğu bilimci Wilhelm Radloff, bu inanışlardan birini şöyle aktarmıştır:

"Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak amacıyla toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat yukarıya çıktığı zaman ağzındaki toprak şişti ve soluk alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve engebesizdi, fakat kişinin ağzından fişkırان toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklık tepelikler meydana getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erlik

¹⁹ Ömer Faruk Harman, "Kitâb-ı Mukaddes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 26/75.

²⁰ *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman v.d (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), Âl-i İmrân 3/3, 50; en-Nisâ 4/47; el-Mâide 5/46; Fâtır 35/31; el-Ahkâf 46/30; es-Saff 61/6.

²¹ el-Mâide 5/48.

²² İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji* (Konya: Kömen Yayınları, 2002), 13.

²³ H. Bekir Karlığa, "Anâsır-ı Erbaba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/149.

²⁴ Aça, "Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeçiliği", 27.

²⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 244.

²⁶ Münir Yıldırım, "Çevre ve Ahlak", *Çevre Dinamiklerinden Toprak ve Dinlerde Toprak Algısı Sempozyum Bildiri Metinleri* (2014), 418.

²⁷ Ekber Enveri, *Türk Yaratılış Mitlerinde Toprak* (Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2018), 11/92.

adını taktı ve onu ışık diyarından kovdu; bunun üzerine yer üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yeryüzünde yaşayan dokuz boyun ataları olmuşlardır.”²⁸

Yahudi inancında Tevrat, “yazılı” ve “sözlü” olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Hristiyan kültüründe “Eski Ahit” ismiyle anılan Tanah; “Tora”, “Neviim” ve “Ketuvim” bölümlerinden oluşmuştur.²⁹ Tanrı'nın Hz. Mûsa ile Sînâ'da yaptığı ahdi temsil eden³⁰ ve toplamda otuz dokuz kitaptan müteşekkil olan Ahd-i Atîk, Kur'an'ı Kerim'de “Tevrat” ismiyle 16 âyette 18 defa geçmiştir.³¹

M.Ö. 13. veya 15. yüzyılda ortaya çıkıp gelişen, vadedilmiş topraklarla özdeşleşmiş bir din olan Yahudilikte toprak, kutsal kabul edilmiştir.³² Yahudiliğe göre hava, su, toprak ve bitkileri Tanrı yaratmış, koruma görevini ise insana vermiştir.³³ Dolayısıyla bu emaneti korumak ve sahip çıkmak her Yahudi'nin özenle üzerinde durması gereken önemli bir sorumluluk olarak addedilmiştir.³⁴

Tevrat'ta ekseriyetle “yer, arazi, bölge” anlamlarında kullanılan toprak, genel hatlarıyla yaratılış ve cennetten kovulma, Nûh tufanı, kutsal toprak ve İsrailoğulları'nın Mısırdan çıkışı konularının anlatıldığı bölümlerde zikredilmiştir. Her şeyin başlangıçta gökleri ve yeri yaratan Allah,³⁵ “*Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün.*”³⁶ emrini verince toprak görünür hale gelmiştir. Toprağa “yer”, suların birikintisine ise “deniz” adı verilmiştir.³⁷ Gökler ve yer tamamen oluşunca buğu yükselir ve bütün toprağı ıslatır. Sonrasında Rab, yerin toprağından insanı, yerdeki hayvanları ve gökteki kuşları topraktan yaratmıştır.³⁸

Yaratıcı, “*Adamın yalnız olması iyi değildir; kendisine uygun bir yardımcı yapacağım.*” deyip, Havvâ'yı adamdan aldığı kaburga kemiğinden vücuda getirilmiştir.³⁹ Ancak buldukları bahçenin ortasında duran ağacın meyvesinden yemelerini yasaklamıştır. Fakat Havva emri çiğnemiştir. Yılanın (Kur'an'da şeytan) teklifi üzerine ağacın meyvesinden yemiş ve eşine de yedirmiştir. Bunun üzerine yılan lanetleniş, karnı üzerinde sürünme ve ömrü boyunca topraktan beslenme cezasına çarptırılmıştır.⁴⁰

Bu durum sadece yılan ile sınırlı değildir. Havvâ'ya ağrı ile evlat doğurma cezası verilmiştir. Karısının sözünü dinlediği için de Âdem, yaşamı boyunca emek vermeden yiyecek elde edememeyle tecziye edilmiştir. Tekrar ölüp toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaktır. Çünkü özü topraktır, topraktan yaratılmıştır ve yine toprağa iade edilecektir.⁴¹

Tevrat'a göre Rab, yeryüzünde kötülük çoğalınca Âdem'i yarattığına pişman olmuştur. Yüreğinde acı duymuş, ardından şöyle demiştir: “*Yarattığım adamı ve hayvanları, sürünenleri ve göklerin kuşlarını toprağın yüzü üzerinden sileceğim.*”⁴² Bu sebeple Nûh, altı yüz bir yaşındayken

²⁸ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temi v.d. (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008), 18-19.

²⁹ Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 222.

³⁰ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 78.

³¹ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısıri, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 1906 1324), “tevat”, 158.

³² Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 227.

³³ *Kitabı Mukaddes*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2012), Mez.115:16.

³⁴ Çık.23:10-11; Parry.2005:238.

³⁵ Yar.1:1.

³⁶ Yar.1:9.

³⁷ Yar.1:10.

³⁸ Yar.2:2-6; Yar.2:7; Yar.2:19.

³⁹ Yar.2:18; Yar.2:22.

⁴⁰ Yar.3:3; Yar.3:6; Yar.3:14; Yar.3:16.

⁴¹ Yar. 3: 16; Yar.3:17; Yar.3:19.

⁴² Yar.6:5-6; Yar.6:7.

tufan gerçekleşmiş, kırk gün kırk gece yağmur yağmıştır. İkinci ayın on yedinci günü toprak kurumuş, yeryüzü üzerinde yaşayan her şey silinmiş, yalnızca Nûh ve kendisiyle beraber gemide bulunanlar kurtulmuştur.⁴³

Hız. Mûsa, kaynatası Yetron'un sürüsünü güderken alev almış bir çalılık görür. Çalılığın yanına yaklaşınca Rab, Hız. Mûsa'ya seslenerek şöyle der: *“Musa, Musa! Ve o, işte ben. Buraya yaklaşma; çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde durduğun yer mukaddes topraktır.”*⁴⁴ Böylece Rab, İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarması gayesiyle Hız. Mûsa'yı Firavun'a gönderir. Kendisine elçilik görevi verir. Hız. Mûsa İsrailoğulları'nı Mısır'ın sıkıntısından süt ve bal akan topraklara çıkaracaktır. Şayet Mûsa'yı dinlemezlerse ırmağın suyundan alıp toprağa dökülecek, ırmaktan alınan bu su karada kan haline dönüşecektir.⁴⁵ Dolayısıyla bu durum kendileri için büyük bir problem olacaktır.

Aradan zaman geçer. Hız. Mûsa inanlarla birlikte denizden geçerken kendisine emir verilir: *“Elini denizin üzerine uzat ve onu yar. İsrailoğulları denizin ortasına kuru toprak yerden gireceklerdir.”* Derken İsrailoğulları, denizin suları sağlarında ve sollarında duvar gibi yükselmişken kuru toprak üzerinde yürüyerek denizi geçerler. Firavun ve askerlerinin buradan geçmeleri esnasında sular üzerine tekrar geri getirilmiştir. Firavun'un zulmünden kurtulan kavim, Ken'an topraklarına varıncaya dek kırk yıl “men” yemişlerdir.⁴⁶

Daha önce ifade edildiği üzere Tevrat'ın birçok mesajında toprak, “yer”, “arazi”, “bölge” anlamlarında geçmiştir. Örneğin Rab, Abram'la anlaşma yaparak kendisine şöyle demiştir: *“Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar bub diyarı/toprağı, Kenileri ve Kenizzileri ve Kadmonileri ve Hittileri ve Perizzileri ve Refaları ve Amorileri ve Kenânluları ve Girgaşileri ve Yebusileri senin zürriyetine vereceğim.”* Diğer bir mesajda ise toprakların ebedi mülk olarak verileceğinden bahsedilmiştir.⁴⁷

Bir başka bapta Hız. İshak, Hız. Ya'küb'u yanına çağırır ve ona bazı nasihatlerde bulunmuştur. Ardından şayet verilen nasihatleri tutarsa Rab'bin İbrâhim'e verdiği toprakları miras alabileceği bildirilmiştir. Daha sonra Ya'küb, Beer-Şeva denilen bölgeden ayrılarak Harran'a doğru yola çıkmış, güneş battığında bir yerde konaklar. O akşam Yaratıcı, rüyasında kendisine şöyle seslenmiştir: *“Baban İbrahim'in Allah'ı ve İshak'ın Allah'ı RAB benim. Üzerinde yatmakta olduğun diyarı/toprağı sana ve senin zürriyetine vereceğim.”*⁴⁸

Başka bölümlerde ise Hız. Yûsuf'un Firavun için toprak satın almasından, topraktan elde edilen ürünün beşte birinin Firavun'a verilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Hız. Mûsa'ya Sîna'da verilen emre göre ise kutsal topraklar yaratıcının olduğu için kesin surette satılmayacaktır. Şayet içlerinden biri yoksullaşır, toprağının bir parçasını satmak zorunda kalırsa, en yakın akrabası gelip toprağı alacaktır. Ancak toprağını satın alacak yakın bir akrabasının olmaması ya da sonradan halini düzelmesi farklıdır. Bu durumda satışın akabinde geçen yıllar hesaplanacak ve geri kalan para, toprağı sattığı adama ödenerek toprak yeniden geri alınacaktır.⁴⁹

Kavram, İncil'de muhtelif konular bağlamında da geçmiştir. Bu mesajlara bakmadan önce İncil'den kısaca bahsetmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. İncil (Euaggelion) ismi, “İsâ tarafından öğretilen yeni doktrin” anlamında ilk defa Pavlus tarafından kullanılmıştır. Pavlus, Hristiyan doktrinini kendi anladığı şekilde yorumlayıp yaymış ve “Benim İncil'im”⁵⁰ ya da “Müjdelediğim İncil”⁵¹ manalarına gelecek şekilde tanımlamıştır.

⁴³ Yar.7:6; Yar.7:12; Yar.8:14; Yar.7:23.

⁴⁴ Çık.3:2; Çık.3:4-5.

⁴⁵ Çık.3:10; Çık.3:17; Çık.4:9.

⁴⁶ Çık.14:16; Çık.14:22; Çık.15:19; Çık.16:35.

⁴⁷ Yar.15:18-21; Yar.17:8.

⁴⁸ Yar.28:1-3; Yar.28:4; Yar.28:10-12; Yar.28:13.

⁴⁹ Yar.47:23; Yar.47:26; Lev.25:23, 24, 26.

⁵⁰ 1Rom.2:12; 16:25.

⁵¹ 2Ko.15:1.

Günümüzde mevcut Kitâb-ı Mukaddes'in "Yeni Ahit" bölümü, Hristiyanlara ait İncil'i ifade etmektedir. Ahd-i Cedîd ismiyle müsemma "Yeni Ahit", milâttan sonra II. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.⁵² Genel kabul gören Matta, Markos, Luka ve Yuhanna nüshaları bu bölümde yer almıştır. Bunlardan başka Barnaba İncili ile Saint Thomas İncili, Hristiyan dünyasında kabul görmüş meşhur İncil metinleridir.⁵³

Yahudilikte olduğu gibi Hristiyan anlayışında da insan, Tanrı'nın düzen içerisinde yarattığı âlemi korumakla görevlendirilmiştir. Bundan dolayı insan, kutsal tabiatı tahrip edemeyecek, zarar veremeyecek, kötü şekilde kullanıp bozamayacaktır.⁵⁴ İncil'in muhtelif bölümlerinde toprak kavramı tetkik edildiğinde Yaratıcının toprak sahibi bir kimseye benzetildiği görülmektedir. Muhataplara toprak üzerinden türlü misaller verilir. Bu meyanda ilk insanın topraktan yaratıldığı, toprağın bereketli hale getirildiği ve kutsal kılındığı gibi konular ele alınmıştır.

Yaratıcı toprak sahibine benzetildiği Matta bölümünde şöyle denilmiştir: "*Göklerin melekûtu ev (toprak) sahibi bir adama benzer ki, sabah erken bağına rençber tutmaya çıktı. Ve rençberlerle günde bir dinara uyuşup onları bağına gönderdi.*"⁵⁵ Bu mesajın geçtiği bölümde, toprak sahibi bu kimsenin etrafta boş gezen işsiz kişileri bir dinar karşılığında tuttuğu ifade edilmiştir. Fakat toprak sahibi kâhyasına, tuttuğu rençberlerin tamamına farklı saatlerde çalışmaya başlamalarına rağmen aynı ücreti vermesini söyler. Bir saat bağda çalışan işçiler ile sabah erken saatlerden başlayarak akşam vakitlerine kadar çalışanlar aynı ücreti alınca: "*Bu sonuncular bir saat işlediler ve sen onları günün ağırlığını ve sıcağını çeken bizlerle bir tuttun.*" demişler, toprak sahibi de şöyle karşılık vermiştir: "*Malımla istediğimi yapmak bana caiz değil mi? Yaksa benim iyi olduğumu kötü gözle mi görüyorsun?*"⁵⁶

Kanonik İncillerden bir diğeri Markos'ta da yaratıcı toprak sahibi bir kimseye benzetilmiştir. Hz. İsa'nın izah etmek istediği konunun misaller vererek anlatıldığı bu bölümde, yaratıcının kudretinin hardal tanesi gibi olduğu ifade edilmiştir. Tohum ekilirken küçük olsa da ekiminden sonra büyüyecektir. Şayet ağaç ise etrafına devasa dallar salacak ve kuşlar onun gölgesi altında yerleşecektir.⁵⁷

Luka kitabında kendisini, Rab diyerek çağıran kimselerin buyruklarını yerine getirmemesinden dolayı Hz. İsa'nın duyduğu üzüntü anlatılmıştır. Hz. İsa sözlerine şöyle başlar: "*Bana gelen, sözlerimi işiten ve onları yapan her kişinin kime benzediğini size göstereyim.*" Ardından bir benzetmede bulunarak şöyle der: "*O, ev yapan bir adama benzer ki, kazıp derine indi ve temeli bir kaya üzerine kurdu; sel geldiği zaman, ırmak o eve saldırdı ve onu sarsamadı; çünkü iyi bina edilmişti. Fakat işiten ve yapmayan, toprağın üzerine temelsiz ev bina eden adama benzer; ırmak o eve saldırdı ve hemen çöktü; o evin yıkımı büyük oldu.*"⁵⁸

Hz. İsa'nın öğretilerinin anlatıldığı "Resullerin İşleri" bölümünün 7. babında Hz. Mûsa'dan bahsedilmiştir. Hz. Mûsa, kırk yaşına erişmek üzere olduğu günlerin birinde haksızlığa uğrayan birini görür ve müdafaa etmek ister. Mısırlı kimseyi yapmış olduğu gaddarlığından dolayı yanlışlıkla öldürür. Sonrasında Midyan'a kaçar. Kırk yaş dolunca Sînâ dağı çölünde çalı ateşi alevinde kendisine bir melek görünür. Hz. Mûsa şaşkınlık içerisinde kendisine görünen bu şeye bakmak için yaklaşır. Tam o sırada yaratıcı şöyle seslenir: "*Ben senin atalarının Allah'ı, İbrahim'in, İshak'ın ve Yakub'un Allah'ıyım.*"⁵⁹

⁵² İlyas Çelebi, *Kitaplara İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 42-43.

⁵³ Abdülkadir Erkut, *İslam'da Kitaplara İman* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 29.

⁵⁴ Yıldırım, "Çevre ve Ahlak", 421.

⁵⁵ Mat.20:1-2.

⁵⁶ Mat.20:1-2; Mat.20:13; Mat.20:16.

⁵⁷ Mar.1:34; Mar.4:26; Mar.4:30-32.

⁵⁸ Luk.6:47; Luk.6:48-49.

⁵⁹ Elç.7:20-59; Elç.7:32.

Duyduğu sesin ardından kendisini korku kaplayan Hz. Mûsa, sesi işittiği tarafa bakmaya cesaret edememiştir. Fakat yaratıcı kendisiyle konuşmayı sürdürür ve şöyle der: “Ayaklarının çarıklarını çıkar; çünkü üzerinde durduğun yer mukaddes topraktır. Gerçekten Mısır’da olan kavminin sıkıntısını gördüm ve onun iniltisini işittim, onları kurtarmaya indim; şimdi gel, seni Mısır’a göndereceğim.”⁶⁰

Pavlus’un Korint şehrinde oturan Hristiyanlar için yazdığı 14 mektubundan biri olan “Korintoslulara Birinci Mektup” bölümünde, ilk insanın topraktan yaratıldığı anlatılmıştır. “İlk insan Âdem yaşayan can oldu, son Âdem dirilten ruh oldu... Birinci adam yerden türabîdir; ikinci adam göktendir. Türabî nasılsa, türabîler de öyledir ve semavî nasılsa, semavîler de öyledirler.” Bu cümlelerinin ardından Pavlus, şöyle bir değerlendirmede bulunur: “Türabînin suretini taşıdığımız gibi, semavînin suretini de taşıyacağız.”⁶¹ Korintoslulara yazılan ikinci mektupta ise güç ve kuvvetin insanın kendisinden değil yaratıcıdan kaynaklı olduğu veciz bir ifadeyle şöyle ifade edilmiştir: “Bu hazineye toprak kaplar içerisinde malikiz. Ta ki kuvvetin aşırı büyüklüğü bizden olmayıp Allah’a ait olsun.”⁶²

İncil’in “İbranilere Mektup” bölümünde, yaratıcının peygamberler aracılığıyla birçok kez insanlığa seslendiği bahis konusu edilir. Bu bölümde, evreni yaratanın gücün, oğlu İsa ile gerçekleri insanlığa bildirdiği anlatılmıştır. Devamında Kutsal Ruh’a ortak kılınmış kimselerin yoldan sapmaları durumunda yeniden tevbe etmelerinin olanaksız olduğu bildirilir. Zira bu kişiler, bu tavırlarıyla Tanrı’nın Oğlu’nu adeta yeniden çarmıha germekte ve herkesin gözleri önünde rezil etmektedir. Ardından toprak üzerinden şöyle bir misal verilir: “Çünkü çok defa üzerine düşen yağmuru içen ve kimler için tımar olunuyorsa, onlara faydeli nebatat husule getiren toprak Allah tarafından bereketi alınır; fakat dikenler ve deve dikenleri husule getirdiği zaman merdut ve lanete yakındır; onun sonu yanmaktır.”⁶³

Yeni Ahit’in sonuncu kitabı olan “Vahiy” bölümü, İncil’in tek peygamberlik kitabıdır. Mektup biçiminde yazılmış olan bu bölümünün 18. babında toprak kavramı geçmiştir. Bu bölüm, elçi Yuhanna’nın görünüşlerinden meydana gelir. Bu görünüşlerden olan “gemi yangını” örneğinde insanların başları üzerine toprak attıkları anlatılmıştır. Acizliğin ve yasta oluşun mecazi anlatımı olan başa toprak dökmek, ilgili bölümde şöyle geçmiştir: “Her gemi reisi, gemi ile bir yere giden her yolcu ve gemiciler ve deniz işleri ile geçinenlerin hepsi uzakta dururlar ve onun yanmasının dumanını gördükleri zaman: ‘Büyük şehre benzer hangisidir?’ Diyerek bağıryorlardı. Başları üzerine toprak attılar ve ağlayarak ve matem çekerek: ‘Vay, vay, büyük şehir! Denizde gemileri olanların hepsi onun kıymetli mallarından zengin oldular; çünkü bir saatte perişan oldu.’ diyerek bağıryorlardı.”⁶⁴

1.2. Genel Hatlarıyla Toprak Kavramının Hadislerde Kullanımı

Kur’an-ı Kerim’in yanı sıra “toprak” kelimesi bazı hadislerde de geçmiştir. Konunun detaylarına girilmeden ve hadislerin metinleri serdedilmeden şöyle özetlenebilir: İlgili hadislerin birinde Allah Resûlü’nün (a.s.) mescitte uyuyan Hz. Ali’ye, “toprağın babası” diyerek hitap ettiği, elbiselerine ve bedenine bulaşan toprağı temizlediği nakledilir.⁶⁵ Ayrıca Hz. Ali’nin bu künyeyi çok sevdiği ifade edilir.⁶⁶ Başka hadislerde Allah Resûlü’nün (a.s.) Necm sûresini okuyup (sonunda) secdeye kapandığı, bu sırada Kureyş’ten bir adamın bir avuç çakıl veya toprak alıp

⁶⁰ Elç.7:34-35.

⁶¹ 2Ko.15:46-48; 2Ko.15:49.

⁶² 2Ko.4:7.

⁶³ İbr.6:4-6; İbr.6:7-8.

⁶⁴ Vah.18:17-20.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1432), “Salât”, 58, (No. 441).

⁶⁶ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi’u’s-Şâhih* (Beyrût: Dâru’l Beşâiri’l-İslâmiyye, ts.), “Fedâilu’s-Sahâbe”, 38, (No. 6229).

yüzüne sürerek, “Bu, bana yeter” dediği,⁶⁷ Hz. Peygamber’in Kadir gecesinde gördüğü bir rüyanın sabahında kendini su ve toprak içinde secde eder bulduğunu,⁶⁸ Âdemoğlunun bir vadi dolusu malı olsa yine daha fazlasını isteyeceği, Âdemoğlunun içini ancak toprağın doldurabileceği,⁶⁹ Huneyn’de Hz. Peygamber’e şarap için bir adam getirildiğinde bu kişinin yüzüne toprak saçtığı,⁷⁰ Allah’tan gereği gibi haya etmenin ölümü ve toprakta çürümeyi hatırlamakla mümkün olduğu bahis konusu edilir.⁷¹

Diğer bazı hadislerde Hz. Âdem’in, yeryüzünün bütün (cüzler)inden alınmış bir avuç topraktan yaratıldığı,⁷² toprağın temizleyici bir özelliğe sahip olduğu,⁷³ Allah Resûlü’nün (a.s.) toprak ile teyemmümü,⁷⁴ on yıl boyunca su bulunmasa da, temiz toprağın Müslümanın abdest suyu olabileceği,⁷⁵ toprağın İslâm ümmetine temiz kılındığı,⁷⁶ hasta olan bir sahabe için Allah Resûlü’nün (a.s.) bir bardağa toprak ve su koyarak bardağa üfleyip bu kimsenin üzerine serptiği,⁷⁷ Hendek savaşı için çukur kazılırken ashab ile birlikte peygamberimizin omuzunda toprak taşıdığı⁷⁸ gibi konular anlatılmıştır.

Ayrıca yüce Allah’ın ateş ehlinden olup da cehennemden kurtarmak istediği kimselere rahmet ederek üzerlerine hayat suyu döktüğü, akabinde ise selin getirdiği topraktan filiz açıp büyümesi gibi suyun değdiği yerlerin yeniden bitecekleri,⁷⁹ öldürülen bir köpeğin sahibi, bedelini istemeye geldiğinde avucunun toprakla doldurulması gerektiği,⁸⁰ Allah Resûlü’nün (a.s.) zevcelerinden Hz. Zeyneb’in elbisesinin kızıl toprakla boyanmış olması,⁸¹ meddahların ağzına toprak saçılması gerektiği,⁸² Hz. Fatıma’nın Allah Resûlü’nün (a.s.) defini sonrası Hz. Enes’e “Resûlullah (a.s) üzerine toprak atmaya gönlünüz nasıl razı oldu?” demesi,⁸³ vefat eden bazı sahabilerin ardından ağlayan hanım sahabiler için Allah Resûlü’nün, (a.s.) “Ağzlarına toprak saç!” emrini verdiği⁸⁴ ve son olarak Hz. Aişe ile Hz. Zeyneb’in çekişmeleri sonucu Hz. Ebu Bekir’in Allah Resûlü’ne (a.s.): “Ey Allah’ın Resülü! Çık ve şunların ağzlarına toprak saç!”⁸⁵ dediği ifade edilmiştir.

2. Toprak Kavramının Lügavî Çerçevesi

Bu başlık altında toprak kavramının lügavî yönü bazı açılardan ele alınacaktır.

⁶⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* (Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Arabiyye, 2009), “Süecüdü’l-Kur’an”, 3, (No. 1408).

⁶⁸ Buhârî, “Leyleti’l-Kadr”, 2, (No. 2016).

⁶⁹ Buhârî, “Rikâk”, 10, (No. 6436).

⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 37, (No. 4487).

⁷¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi ‘u’s-Şahîh* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1432), “Kıyâmet”, 24, (No. 2458).

⁷² Tirmizî, “Tefsîr”, 3, (No. 2955).

⁷³ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 141, (No. 385, 386).

⁷⁴ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 123, (318, 319, 320).

⁷⁵ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 125, (332, 333).

⁷⁶ Müslim, “Mesâcid”, 5, (No. 522).

⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 17, (No. 3885).

⁷⁸ Buhârî, “Megâzî”, 30, (No. 4098).

⁷⁹ Müslim, “İman”, 81, (No. 182).

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 68, (No. 3482).

⁸¹ Ebû Dâvûd, “Libas”, 20, (No. 4071).

⁸² Tirmizî, “Zühd”, 54, (No. 2393).

⁸³ Buhârî, “Megâzî”, 83, (No. 4462).

⁸⁴ Müslim, “Cenâiz”, 10, (No. 935).

⁸⁵ Müslim, “Radâ”, 13, (No. 1462).

2.1. Turâb (تراب)

Arap dilinde *turâb*, “toprak” anlamına gelir.⁸⁶ Kişinin fakirliğinden (evsizliğinden) kaynaklı toza, toprağa yapışmış olduğunu ifade için *تربة* / *teribe* fiili kullanılmış,⁸⁷ *تراب* / *turâb* kelimesiyle kökteş olan *متربة* / *metrabe*, “fakirliğinden dolayı toprağa yapışık gibi olan fakir” kimsenin ismi olmuştur.⁸⁸ Anlaşılmaktadır ki, kelimenin kökeninde “toprak” anlamı mündemiçtir. Bu anlamından dolayı *الترباء* / *et-terbâ*, “yeryüzü”,⁸⁹ *الترابة* / *et-turâbe* ise “tuğla” manasında istimal olunmuştur.⁹⁰ Araplar, beraberinde toz getiren rüzgârı anlatmak için ise *تربة* / *rîyhun teribe* veya *بارح ترب* / *bârihun terib* ifadelerini kullanmışlardır.⁹¹

Turâb kelimesinin Kur’an’da beş farklı anlamda kullanıldığı söylenmiştir.⁹² Bu anlamlardan ilki, *الرميم* / *er-ramîm* / “ufalanmış toz”,⁹³ ikincisi, *الأشكال* / *el-eşkâl* / “yaşıt eşler”,⁹⁴ üçüncüsü, *الضلوع* / *ed-dalû* / “göğüs kemiği”,⁹⁵ dördüncüsü, *البهائم* / *el-behîm* / “hayvanlar”,⁹⁶ ve sonuncusu ise *الصعيد* / *es-saîd* / “yerin üst kısmı”,⁹⁷ anlamlarıdır.

Kur’an-ı Kerim’de *turâb* kelimesi 17 âyette geçmiş,⁹⁸ sekizinde “*turâb*”,⁹⁹ dokuzun da “*turâben*” formuyla gelmiştir.¹⁰⁰ Bu âyetlerin üçü hariç¹⁰¹ tamamı Mekke’de nâzil olmuştur. Turâb kelimesiyle kökteş ve tamamı yine Mekkî olan *اتراب* / *etrâb*,¹⁰² *اترابا* / *etrâben*,¹⁰³ *اتراب* / *eterâib*¹⁰⁴ ve *متربة* / *metrabe*¹⁰⁵ kelimeleri de Kur’an’da zikredilmiştir.

2.2. Tıyn (طين)

Arap dilinde *tıyn*, “karışık halde olan toprak ile su” manasını ifade etmektedir ki, Türkçemizde bunun karşılığı “çamur”dur.¹⁰⁶ Bu manada *tıyn* kelimesinden türetilen *طينته* / *tayyentühu*, “çamurla sıvadım” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁷ Bu kelime, Kur’an-ı Kerim’de 11 âyette *طين* / *tıyn*,¹⁰⁸ bir âyette ise *طينا* / *tıynen*¹⁰⁹ şekliyle geçmiştir.¹¹⁰ Bu âyetlerden olan

⁸⁶ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1413), “*turâb*”, 165.

⁸⁷ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luğa* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2008 1429), “*turâb*”, 125.

⁸⁸ Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhtâ* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 2011 1432), “*turâb*”, 152.

⁸⁹ Ferâhîdî, “*trb*”, 1/182; Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, “*trb*”, 125.

⁹⁰ Arif Erkan, *el-Beyân* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 1999), 703.

⁹¹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’an*, “*trb*”, 165.

⁹² Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *el-Vücûh ve’n-Nezâir*, thk. Ali Abdu’l-Hamîd (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 139-140.

⁹³ er-Ra’d 12/5.

⁹⁴ Sâd 38/52.

⁹⁵ et-Târık 86/7.

⁹⁶ en-Nebe 78/40.

⁹⁷ Fâtır 35/11.

⁹⁸ Mısırî, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, “*trb*”, 153.

⁹⁹ el-Bakara 2/264; Âl-i İmrân 3/59; en-Nahl 16/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mümin 40/67.

¹⁰⁰ er-Ra’d 13/5; el-Mü’minün 23/35, 82; en-Neml 27/67; es-Saffât 37/16, 53; Kâf 50/3; el-Vâkıa 56/47; en-Nebe 78/40.

¹⁰¹ el-Bakara 2/264; Âl-i İmrân 3/59; el-Hac 22/5.

¹⁰² Sâd 38/52.

¹⁰³ el-Vâkıa 56/36-37; en-Nebe 78/33.

¹⁰⁴ et-Târık 86/7.

¹⁰⁵ el-Beled 90/16.

¹⁰⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’an*, “*tıyn*”, 533.

¹⁰⁷ Ferâhîdî, 3/71.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110; el-En’âm 6/2; el-A’râf 7/12; el-Mü’minün 23/12; el-Kasas 28/38; es-Secde 32/7; es-Saffât 37/11; Sâd 38/76; ez-Zâriyât 51/33.

¹⁰⁹ el-İsrâ 17/61.

¹¹⁰ Bu âyetlerin birinde “*tıyn*” kelimesi, *طين من سلالة* / *sülâleten min tıyn* (el-Mü’minün 23/12), diğerinde ise *لازب طين* / *tıynin lâzib* (es-Saffât 37/11) terkihiyle kullanılmıştır.

Mü'minûn sûresinin 12. âyetinde tıyn, سَلَالَة / **sülâle**,¹¹¹ Sâffât, sûresinin 11. âyetinde ise لَازِب / **lâzib**¹¹² ekiyle gelmiştir.

Bu âyetlerin ikisi hariç¹¹³ diğerleri Mekke döneminde nâzil olmuştur. Mekke'de gelen âyet-i kerimelerin ikisi¹¹⁴ hariç diğerlerinde topraktan yaratılış konusu anlatılmıştır. Bir âyette yüce Allah'ın meleklerle, çamurdan bir insan yarattığını/yaratacağını söylediği,¹¹⁵ ardından topraktan yaratılan Âdem için secde emri verdiği ifade edilmiştir. Bu emre karşı çıkan İblîs'in, "Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın."¹¹⁶ ve "Çamurdan yarattığın bir kimseye secde mi ederim."¹¹⁷ sözleriyle ilâhî emre itaatsizliği mevzu bahis edilmiştir.

Mekkî âyetlerin bir diğerinde, Hz. İbrâhim'in kavmini helak için gelen elçilerin, hadlerini aşanlar üzerine balçıktan taşlar yağdırdıkları bildirilmiştir.¹¹⁸ Diğer âyette, Firavun'un Hâmân'a çamurun üstünde bir ateş yakmasını ve "Belki Musa'nın ilâhına çıkarım." düşüncesiyle yüksek bir kule inşa etmesini emrettiği anlatılmıştır.¹¹⁹ Tıyn kelimesinin geçtiği Medenî âyetlerde ise Hz. İsâ'nın, mucize olmak üzere kavmine çamurdan kuş biçiminde bir şey yapıp ona üflediği bildirilmiştir. Sonrasında üflenen bu şeyin Allah'ın izniyle hemen kuş olmasından bahsedilmiştir.¹²⁰

2.3. Serâ (ثرى)

Kur'an-ı Kerim'de yalnızca bir defa geçen الثرى / *es-serâ*, "yerkürenin en alt tabakası" anlamında nemli toprağı ifade etmektedir.¹²¹ Kur'an'da zikredildiği tek yer olan Tâhâ sûresinin 6. âyetinde yüce Allah, dört şeyi gündeme getirmiştir. Bunlar gökler, yer, gök ile yer arasındakiler ve nemli toprağın altında olan şeylerdir.

Aslında tüm bu sayılanlar kâinatın tamamı anlamına gelir. Dolayısıyla yüce Allah, sadece şahit olduğumuz bu evrenin sahibi değil, görmediğimiz yer kürenin altının da sahibidir. Bundan dolayı da mutlak egemenliği dışında hiçbir şeyin düşünülmesi mümkün değildir.¹²²

2.4. Arz (ارض)

İbn Cevzi'nin (ö. 597/1201) ifade ettiği gibi yaygın kullanımdan dolayı marife olan ارض / **arz**,¹²³ "semanın mukabili, cisim veya insanların üzerinde bulunduğu yer" anlamlarına gelir.¹²⁴ Bağlamına göre "toprak", "ülke", "belli sınırları olan şehir" veya "coğrafi bölge" manasında da kullanılmıştır.¹²⁵

¹¹¹ سَلَالَة / **Sülâle** kelimesi, سل / *selle* fiilinden türetilmiştir. *Selle*, "bir şeyi başka bir şeyden çekip çıkarmak" anlamına gelir. Detaylı bilgi için bk. İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, "sülâle", 418.

¹¹² *Lâzib*, "bir şeye yapışık ve sabit olan şey" manasına gelir. Detaylı bilgi için bk. Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "lâzib", 1173.

¹¹³ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

¹¹⁴ el-Kasas 28/38; ez-Zâriyât 51/33.

¹¹⁵ Sâd 38/76.

¹¹⁶ el-A'râf 7/12.

¹¹⁷ el-İsrâ 17/61.

¹¹⁸ ez-Zâriyât 51/33.

¹¹⁹ el-Kasas 28/38.

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

¹²¹ Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî, *Ğaribü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 260; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1401), 22/8.

¹²² Hayreddin Karaman, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/625.

¹²³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhetu'l-a'yüni'n-nevâzur fi 'ilmi'l-vücüh ve'n-nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1407), 167.

¹²⁴ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, "arz", 73.

¹²⁵ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Arz", 46; Mustafa Çağrı, "Yer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/476-478; Harman, "Kitâb-ı Mukaddes", 26/75.

Kur'an-ı Kerim'de arz kavramı, “الارض / *el-erda*”, “الارض / *el-erdi*”, “الارض / *el-erdu*”, “ارضا / *erdan*” formlarıyla 453 âyette,¹²⁶ 3 âyette “ارضكم / *erdiküm*”,¹²⁷ diğer 3 âyette “ارضنا / *erdinâ*”,¹²⁸ birer âyette “ارضهم / *erdahüm*”¹²⁹ ve “ارضي / *erdi*”¹³⁰ formlarıyla gelmiştir.

Arz, Kur'an'da genellikle “yeryüzü” anlamında kullanılmış, bağlamına göre “cennet”,¹³¹ “Mekke”,¹³² “Medine”,¹³³ “Mısır”¹³⁴ ve “Mukaddes Toprak”¹³⁵ manalarında geçmiştir.¹³⁶ Zikredilen bazı âyetlerde göklerde, yerde, ikisinin arasında ve toprağın altında bulunan her ne varsa hepsinin mülkiyetinin yüce Allah'a ait olduğu vurgulanmıştır.¹³⁷ Bu âyetlerde insanların yeryüzünde gezerek eski kavimlerden yalancı kimselerin,¹³⁸ günahkârların¹³⁹ ve şirke batanların¹⁴⁰ akıbetlerinin ne olduğunu incelemeleri istenmiştir. Yeryüzünde fitne çıkararak, düzen bozan ve can alan değil ıslah eden, düzen kuran ve ihya eden olunması gerektiği bildirilmiştir.¹⁴¹

Kıyametin tasvir edildiği, içinde arz kelimesinin geçtiği yaklaşık 20 âyette ise kozmik değişikliklerden bahsedilmiştir.¹⁴² Yerin başka bir yere, göklerin de başka göklere dönüştürüleceği,¹⁴³ yeryüzünün şiddetle sarsılması sonucu dağların parçalanıp toz haline geleceği¹⁴⁴ bildirilmiştir. Bunun akabinde dağların yerinden yürütüleceği, yeryüzünün dümdüz edileceği ve yerin içinde bulunanları dışarıya boşaltacağı ifade edilmiştir.¹⁴⁵

2.5. Saîd (صعيد)

Saîd, “yerin yüzü, yukarı doğru çıkan toz” anlamlarına gelir.¹⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'de bu kelimenin kökü olan “د - ع - ص / *s-a-d*” fiilinden türeyen 9 kelime¹⁴⁷ geçmiştir.¹⁴⁸ Bu âyetlerin ikisinde bu fiilinden gelen saîd, طيب / *tayyib* / “temiz”,¹⁴⁹ bir âyette جزأ / *curuzen* / “kuru, otsuz”¹⁵⁰ ve diğerinde زلقة / *zelekan* / “kuru” ekleriyle¹⁵¹ geçmiştir. Yine bu âyetlerin ilk ikisinde (en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/6) teyemmüm konusu, sonraki âyet olan Kehf sûresinin 8. âyetinde de yeryüzünün kıyamet vaktinde kupkuru bir toprak haline geleceği anlatılmıştır.

Saîd kelimesinin geçtiği son yer Kehf sûresinin 40. âyetinde ise biri imanı, diğeri küfrü temsil eden iki kişinin inanç ve davranış özellikleri örnek verilmiştir. Küfrü temsil eden kişinin bağının kuru bir toprak haline getirildiği ve servetinin kuşatılıp yok edildiği anlatılmıştır.

¹²⁶ Mısri, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “arz”, 27-33.

¹²⁷ el-A'râf 7/110; Tâhâ 20/63; eş-Şu'arâ 26/35.

¹²⁸ İbrâhîm 14/13; Tâhâ 20/57; el-Kasas 28/57.

¹²⁹ el-Ahzâb 33/27.

¹³⁰ el-Ankebût 29/56.

¹³¹ ez-Zümer 39/74.

¹³² en-Nisâ 4/97.

¹³³ en-Nisâ 4/100.

¹³⁴ el-A'râf 7/128.

¹³⁵ el-Mâide 5/21.

¹³⁶ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 78.

¹³⁷ Tâhâ 20/6.

¹³⁸ Âl-i İmrân 3/137.

¹³⁹ en-Neml 27/69.

¹⁴⁰ er-Rûm 30/42.

¹⁴¹ el-Mâide 5/32; el-A'râf 7/56.

¹⁴² ez-Zümer 39/67.

¹⁴³ İbrâhîm 14/48; el-Kehf 18/47.

¹⁴⁴ el-Vâkıa 56/4-6; el-Müzzemmil 73/14.

¹⁴⁵ el-Kehf 18/47; el-İnşikâk 84/3-4.

¹⁴⁶ İsfahânî, *Müfredâtü'l-İl-Kur'an*, “saîd”, 484.

¹⁴⁷ Bu kelimeler için bk. Fâtır 35/10; Âl-i İmrân 3/153; el-En'âm 6/125; el-Cin 72/17; el-Müddessir 74/17; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/6; el-Kehf 18/8, 40.

¹⁴⁸ Mısri, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “sad”, 408.

¹⁴⁹ en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/6.

¹⁵⁰ el-Kehf 18/8.

¹⁵¹ el-Kehf 18/40.

2.6. Hame' (حما)

Hame', "kara¹⁵² ve kötü kokulu balçık"¹⁵³ anlamlarına gelir. Bu manadan hareketle Araplar, *حمت البئر / hame'tü'l-bi'r*, "kuyunun kokuşuk siyah balçığını çıkardım", *احمت البار / ehme'tü'l-bi'r*, "kuyuya kötü kokulu siyah balçık attım" cümlelerini kullanılmıştır.¹⁵⁴ Kur'an'da 3 yerde¹⁵⁵ *مسنون / mesnûn*¹⁵⁶ ekiyle gelen hame', bir yerde de *حمينة / hamîe* şeklinde gelmiştir.¹⁵⁷ *حما مسنون / Hame-i mesnûn* ise "değişikliğe uğramış ve kokuşmuş çamur" demektir. Bu ifadenin Arapların, "su değişikliğe uğrayıp kokuştı" ifadesinden alındığı söylenmiştir.¹⁵⁸

Cumhurun görüşüne göre ister pişmiş olsun ister çiğ olsun Hz. Âdem'in yaratıldığı öz, dağınık bir topraktır. Sonra ıslatılmış ve çamur haline getirilmiştir. Ardından "hame-i mesnûn" yani, değişikliğe uğramış ve kokuncaya kadar bırakılmıştır. Sonra kurumuş, ses veren bir "balçık" haline getirilmiştir.¹⁵⁹

2.7. Salsâl (صلصال)

Salsâl, "kuru bir şeyden çıkan sesin gidip gelmesi, kuru balçık,"¹⁶⁰ "kum karıştırılmış katışksız çamur"¹⁶¹ ve "kötü kokulu, kokuşmuş"¹⁶² anlamlarına gelir. Kur'an'da geçtiği üç yerde *حما / hame'* kelimesinden önce,¹⁶³ bir yerde ise *فخار / fehâr*¹⁶⁴ kelimesine benzetilerek gelmiştir.¹⁶⁵ Nahiv ve aruzu sistemli bir hale getiren dil ve edebiyat âlimi Halil b. Ahmed bu kelimeyi izah ederken Hz. Âdem'in *طين* yani çamurdan yaratıldığını, sonrasında 40 gün güneşin altında kaldığını, bunun neticesinde de *صلصال / salsâl* olduğunu yazmıştır.¹⁶⁶

İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) gelen bir rivayette ise Hz. Âdem, üç türlü maddeden yaratılmıştır: *صلصال / salsâl*, *حما / hame'* ve *طين لازب / tîn-i lâzib*. Hz. Âdem yerin yüzeyinden alınan topraktan yaratılmış olduğu için "Âdem" ismiyle anılmıştır. Nitekim "Âdem" kelimesi Arapça kabul edildiğinde, *اديم الارض / edîmu'l-ard* / "yerin yüzeyi" anlamına gelir.¹⁶⁷

3. Toprak Kavramının Kur'an'da Kullanımı

Her ne kadar "serâ", "saîd", "arz", "hame'", ve salsâl" kelimelerinin lügat anlamlarında yukarıda izah edildiği gibi "toprak" manası mündemiç olsa da Kur'an'ın anlam dünyasında

¹⁵² Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, "hame'", 259.

¹⁵³ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-muĥîf*, "hame'", 317.

¹⁵⁴ İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*, "hame'", 259.

¹⁵⁵ el-Hicr 15/26, 28, 33.

¹⁵⁶ *مسنون / Mesnûn* kelimesi ism-i fâil kalıbından س-ن-ن / s-n-n kökünden gelmiştir. Bu kök, "bilmek", "parlatmak", "tasvir etmek", "düzmek", "yapmak", "çözmek", "akıtmak", "çığır açmak" gibi birçok manayı ifade eder. Detaylı bilgi için bk. Erkan, "s-n-n", 1409-1410. Mevdûdî, *mesnûn* kelimesinin iki anlamından bahsetmiştir: a) Yağlı hale gelmiş çürümüş balçık. b) Bir şekle sokulmuş balçık. Böylece insanın ilk suretinin çürümüş topraktan yapıldığı ve kuruduktan sonra ona ruh üflendiği anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ebu'l Al'â Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 2/569.

¹⁵⁷ el-Kehf 18/86.

¹⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 12/204.

¹⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 12/204.

¹⁶⁰ İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*, "salsâl", 488.

¹⁶¹ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-muĥîf*, "salsâl", 751.

¹⁶² Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, "salsâl", 599.

¹⁶³ el-Hicr 15/26, 28, 33.

¹⁶⁴ *فخار / Fehâr*, çamurdan yapılmış çömlek anlamına gelir. Detaylı bilgi için bk. Erkan, "f-h-r", 1772. *صلصال / Salsâl*'ın ateşte pişirilmiş halini ifade eder. Detaylı bilgi için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 12/203.

¹⁶⁵ er-Rahmân 55/14.

¹⁶⁶ Ferâhidî, "salsâl", 2/409.

¹⁶⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir (İstanbul: MEB Devlet Kitapları Yayınevi, 1991), 1/113.

“toprak”, *تراب / turâb* ve *طين / tıyn* kelimeleriyle karşılanmıştır.¹⁶⁸ Bu duruma istinaden çalışmada, “Toprak Kavramı” ifadesiyle başta “turâb” ve “tıyn” kelimeleri kastedilmiştir. Fakat mezkûr kelimelerin (serâ, saîd, arz, hame’ ve salsâl) anlam yansımaları ihmal edilmeden konu incelenecektir.

Kur’an-ı Kerim’de on bir sûrede¹⁶⁹ insanoğlunun yaratılışı, *تراب / turâb*¹⁷⁰ ve *طين / tıyn*¹⁷¹ kelimeleriyle anlatılmıştır. Bu âyetlerde yaratılış konusunun hammaddesi toprak olduğu vurgulanmış, yaratıcının mutlak güç ve kudret sahibi özelliği nazara sunulmuştur. Yaratılış konusunda tıyn kelimesi ile ise insanın süzülüp çıkarılmış *سلالة / sülâleten* bir özden¹⁷² ve yapışkan *لازب / lâzib* bir çamurdan¹⁷³ yaratıldığı ve bu insanın yaratıcı katında muayyen bir ecelinin olduğu¹⁷⁴ bildirilmiştir. Bir âyette ise İblîs’in, Hz. Âdem’in çamurdan yaratıldığını söyleyerek yüce Allah’ın secde emrine karşı çıkması anlatılmıştır.¹⁷⁵

Kur’an-ı Kerim’de insanoğlunun yaratılışı konusu, temelde iki başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki, insanın canlı olmadan önceki elementer hali, diğeri ise canlı olduktan sonraki biyolojik halidir. İlâhî nefha¹⁷⁶ ile neticelenecek olan elementer süreç, Kur’an’da zengin bir kavram çeşitliliğine sahiptir ki yukarıda bu kelimeler (tıyn, lâzib, sülâle, hame’ ve mesnûn) izaha çalışılmıştır. Bir de ilk insanın yaratılmasının sonrasında neslinin yaratılışını ifade eden *نطفة / nutfe*, *علقة / alaka*, *مضغة / mudğa*, *عظام / ızâm*, ve *خلق آخر / halkun âhar* ifadeleriyle biyolojik yaratılış hali anlatılmıştır. Bu başlık altında elementer yaratılış sürecine kısaca değinilecektir.

3.1. Turâb ve Tıyn Kavramlarıyla İfade Edilen Yaratılış

İnsanoğlunun yeryüzünü teşrifinden önce onun için en uygun çevresel ve iklimsel koşullar hazır hale getirilmiş, insanoğlunun hizmetine sunulmuştur. İnsan için yaratılan Dünya,¹⁷⁷ bilimsel verilere göre 4,5 milyar yaşındadır. İlk insan fosillerinin 2 milyon yıl öncesine tarihlendirilmesi gerçeği yansıttığı kabul edildiği takdirde çok rahatlıkla söylenebilir ki, insanın varlık sahnesine çıkışı Dünya’nın ömrüne kıyasla çok yeni bir hadisedir.¹⁷⁸

Bu âyetlerde turâb’tan yaratılış, yaratıcının varlığının delillerinden biri sayılmış,¹⁷⁹ yaratılışın ardından insanların çiftler kılındığı anlatılmıştır.¹⁸⁰ Misal olarak sunulan iki kişinin karşılıklı konuşmalarına da ayrıca yer verilmiştir.¹⁸¹

Seyyid Kutub’un (1906-1966) ifadesiyle insanın uzak kökeni topraktır.¹⁸² Topraktan yaratılış, yaratıcının varlığının delillerindedir. Nitekim kuru ve cansız bir yapıya sahip topraktan insan gibi bir eseri vücuda getirmek, cansız topraktan canlı bir çekirdek olan spermayı var etmek yaratıcının varlığına ve kudretine büyük bir işarettir.¹⁸³

¹⁶⁸ Öyle ki, Arap dil âlimi ve ahlâk felsefecisi Râgıb el-İsfahânî, *turâb* kelimesini *معروف / ma’rûf* diyerek açıklamış, böylece kelimenin herkesçe bilinen “toprak” anlamını kastetmiştir. Detaylı bilgi için bk. İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Şur’ân*, “turâb”, 165.

¹⁶⁹ Bu sûrelerden olan Hac sûresinin 5. âyeti hariç diğer sûrelerin tamamı Mekke’de nâzil olmuştur.

¹⁷⁰ el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü’min 40/67.

¹⁷¹ el-En’âm 6/2; el-A’râf 7/12; el-Mü’minûn 23/12; es-Secde 32/7; es-Saffât 37/11; Sâd 38/76.

¹⁷² el-Mü’minûn 24/12.

¹⁷³ es-Sâffât 37/11.

¹⁷⁴ el-En’âm 6/2.

¹⁷⁵ el-A’râf 7/12.

¹⁷⁶ el-Hicr 15/29.

¹⁷⁷ el-Bakara 2/29.

¹⁷⁸ Özyay Polatoğlu, *Kur’an ve Bilim Işığında İnsan Olurken* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2019), 168.

¹⁷⁹ er-Rûm 30/20; el-Mü’min 40/67.

¹⁸⁰ Fâtır 35/11.

¹⁸¹ el-Kehf 18/37.

¹⁸² Kutub, *Fî Zılâli'l-Şur’ân*, 8/427.

¹⁸³ Kutub, *Fî Zılâli'l-Şur’ân*, 8/427.

Kur'an'da yüce Allah, beşerin sudan yaratıldığını söylerken¹⁸⁴ birçok âyette ise topraktan yaratılış anlatılmıştır. İlk bakışta bir tezatlık gibi görünse de aslında tenakuzluk söz konusu değildir. Müfessir Fahrüddîn-i Râzî'nin (ö. 606/1210) söylediği gibi toprak, Âdem'in yaratıldığı asıldır. Su ise insanın ikinci asıldır. Toprakтан beslenen insanda gıda sıvı haline gelir ki o da menidir.¹⁸⁵ Diğer âyetlerde¹⁸⁶ topraktan yaratılışın ardından “meniden yarattı” denilmesinin sebebi budur.

Tıyn ile yaratılış konusunda Kur'an, insanın ilk önce¹⁸⁷ süzülüp çıkarılmış bir özden¹⁸⁸ ve yapışkan bir çamurdan¹⁸⁹ yaratıldığını ve insanın yaratıcının katında muayyen bir ecelinin olduğunu¹⁹⁰ nazara sunmuştur. İki âyette ise yüce Allah'ın meleklerle: “*Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım*”¹⁹¹ dediğinde İblis'in, Hz. Âdem'in çamurdan yaratıldığını öne sürerek secde emrine karşı çıktığı anlatılmıştır.¹⁹²

Tıyn kavramıyla yaratılışın ifade edildiği tüm bu âyetler, Mekke döneminde nâzil olmuştur. Mü'minûn sûresinin 12. âyetinde *سلالة* / *sülale* ekiyle gelen *tıyn*, Saffât sûresinin 11. âyetinde ise *لازب* / *lâzib* ekiyle gelmiştir.

Arap dilinde *sülâle*, *سل* / *selle* fiilinden türetilmiştir. Selle, “bir şeyi başka bir şeyden çekip çıkarmak” anlamına gelir. Babadan türemesi neticesinde doğan çocuğa *سلیل* / *selil* denilmiştir.¹⁹³ Sülâle kelimesi ise *نطفة* / *nutfe* manasında da açıklanmıştır.¹⁹⁴ Fahrüddîn er-Râzî kelimeyi, “meni keseciklerinde toplanıp bir araya geldiklerinde meni olan ve uzuvlara saçılan çamur zerrecikleri” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁹⁵ Anlaşılmaktadır ki, toprakta bulunan ve insan bedeninin oluşumuna yarayan organik ve inorganik maddeler, besinler için kullanılmıştır. Erkek ve kadında üremeyi sağlayan sperm ve yumurta, sonuç itibarıyla beslenmeye bağlıdır. Şu hâlde sadece ilk insanın değil, diğer bütün insanların varlığının aslı da topraktır.¹⁹⁶

لازب / *Lâzib* ise “bir şeye yapışık ve sabit olan şey” anlamına gelir.¹⁹⁷ “Dayanıklı, zorunlu ve gerekli” manalarında da kullanılan *lâzib*'ten türeyen *لزبة* / *lezbetün* kelimesinin çok şiddetli kuraklığı ifade ettiği de söylenmiştir.¹⁹⁸ Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) cıvık anlamında da tefsir edilen *lâzib*'in bir biçimine de meni denildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

3.2. Câhiliye Toplumunda Kızların Toprağa Gömülmesi

Câhiliye kavramı, gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadis-i şeriflerde “Arapların İslâm'dan önceki yaşayışları” anlamında kullanılmıştır. Amaç, Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî devirden ayırmaktır. Medine Dönemi'nde nâzil olan dört âyette bu kelime, İslâm öncesi zamana,²⁰⁰ bu zaman diliminde müşrik toplumun hayatında ciddi yekûn tutan

¹⁸⁴ el-Furkân 25/54; el-Mürselât 77/20.

¹⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25/111.

¹⁸⁶ Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67.

¹⁸⁷ es-Secde 32/7.

¹⁸⁸ el-Mü'minûn 24/12.

¹⁸⁹ es-Sâffât 37/11.

¹⁹⁰ el-En'âm 6/2.

¹⁹¹ Sâd 38/76; el-İsrâ 17/61.

¹⁹² el-A'râf 7/12.

¹⁹³ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, “selil”, 418.

¹⁹⁴ Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, “nutfe”, 508.

¹⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/85.

¹⁹⁶ Karaman v.d., *Kur'an Yolu*, 4/14.

¹⁹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-muhtâ*, “lâzib”, 1173.

¹⁹⁸ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, “lâzib”, 739.

¹⁹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, çev. Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 7/96.

²⁰⁰ Âl-i İmran 3/154; el-Ahzâb 33/33.

taassup, şiddet ve nefrete,²⁰¹ yine bu dönemde yaşayan insanlar arasındaki haksız ve zalim yönetime²⁰² işaret etmiştir.

Câhiliye toplumunda var olan adetlerden birisi de kızların toprağa gömülmesi hadisesidir. Kur'an, bu çirkin uygulamayı sadece Mekki sûrelerde değil Medeni olan Mümtehine sûresinde de yasaklamıştır.²⁰³ Medine'de gerçekleştirilen Akabe Biatleri sırasında Allah Resûlü'nün (a.s.) bu konuya değinerek "çocuklarını öldürmemeleri" hususunda Evs ve Hazrec kabilelerinden söz almıştır. Anlaşılmaktadır ki, Medine toplumunda da bu cürüm işlenmeye devam etmiştir.²⁰⁴ Bu adetin ortaya çıkmasındaki en büyük sebep ise geçim kaygısı görülmüştür.²⁰⁵

Câhiliye Dönemi edebiyatında ahlâk kavramı, **خلق / hulk** kelimesi nadir kullanılsa da "erdem" anlamına gelen **مروة / mürüvvet** kavramıyla karşılanmıştır. Mürüvvet, ahde vefa, emanete riayet, cömertlik, misafirperverlik, bağışlama, iyi komşuluk, yoksullara yardım etme, zayıfları koruma gibi birçok ahlâkî erdemi kapsamıştır.²⁰⁶ Bunun mukabilinde asabiyet, şeref tutkusu, kibir, intikam duygusu, kan davası, zevk ve sefaya düşkünlük de yerilen davranışlar arasında kaynaklarda anlatılmıştır. Bu dönemde kan bağı çok önemsenmiş, kavim veya kabilenin şanı, şerefi, menfaatine özen gösterilmiştir. Hz. Peygamber de Cahiliyye Devri Araplarının kültürel yapısını ve değerlerini tamamıyla reddetmemiş, İslâm'a aykırı olmayan bazı davranışları aynen kabul etmiştir.²⁰⁷

Arap Câhiliye Dönemi'nde kız çocukları ve kadınlar, toplumun değer yargılarında yer bulamamış ve hak etmedikleri muamelelere maruz kalmışlardır. Arap halkının tamamında olmasa dahi kırsal kesimlerde ve düşük seviyedeki ailelerde kız çocuğunun yaşam hakkı dahi elinden alınmış ve kendi öz babası tarafından diri diri toprağa gömülmüştür. Bu durumu anlatan âyet-i kerime şöyledir: "*Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşağılık duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki, verdikleri hüküm ne kadar kötüdür!*"²⁰⁸

"Öldürülen kız çocuğu" anlamına gelen **موة / mev'ûde**,²⁰⁹ sözlükte "bir şeyin üzerine ağır yük yüklemek" manasındaki **وَاد / ve'd** mastarından türemiştir.²¹⁰ Kız çocuğunun gömülmesinin bu lafızla ifade edilmesi, çocuğun üzerine atılan toprakla ağırlık oluşturulması sebebiyledir.²¹¹ Ayrıca çocuğun uzak bir yere (badiye) götürülerek gömülmesi,²¹² **وَاد / vâdi** kelimesinin anlamını çağrıştırdığından belki de mev'ûde, "vadiye götürülerek öldüren kız çocuğu" anlamında kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim, toprağa gömülerek öldürülen bu kız çocuğu için âhirette hesabının mutlaka sorulacağını beyan etmiştir.²¹³

İbn Abbas'ın talebelerinden İkrime'den (ö. 105/723) gelen bir rivayette En'âm sûresinin 140. âyetinin nüzul sebebi hakkında şöyle denilmiştir: "Adam karısına (evlenirken veya hamile iken), kız (olursa) gömersin, diğerini (erkek olursa) sahiplenirsin, diyerek şart koşardı. Kız olmuşsa, "Sana dönersem bana annem gibi ol! Niye gömmedin?" der, kadın da (çocuğu) başka kadınlara gönderir, onlar da bir çukur kazar, aralarından kim gömecek diye bir çukura bir bebeğe bakarlar, bebeği alıp çukura atar üstüne de toprak doldurur ve zemini tekrar düz hale

²⁰¹ el-Fetih 48/26.

²⁰² el-Mâide 5/50.

²⁰³ el-Mümtehine 60/12.

²⁰⁴ Abdülmelik b. Hişam b. Eyyub İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Mısır: Meketebetü Mustafa, 1375/1955), 2/57.

²⁰⁵ Âdem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 231.

²⁰⁶ Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/143.

²⁰⁷ Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17-19.

²⁰⁸ en-Nahl 16/59.

²⁰⁹ et-Tekvîr 81/8.

²¹⁰ Mehmet Ali Kapar, "Mev'ûde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/491.

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 10/271, 272. Ebu'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eqâvil fi vücûhi't-te'vil* (Riyad: Meketebetü'l-Abikân, 1418/1998), 6/321.

²¹² Kapar, "Mev'ûde", 29/491.

²¹³ et-Tekvîr 81/8-9.

getirirlerdi.”²¹⁴ Öyle ki, toprağa kız gömme âdetleri ata sözlerine dahi geçmiştir. Bir Arap atasözü şöyledir: “Kızların gömülmesi iyiliklerdendir.”²¹⁵

3.3. İnkârcıların “Keşke Toprak Olsaydım” İstekleri

Mekkî sûrelerde 12 defa²¹⁶ geçen “keşke” ifadesi,²¹⁷ Kur'an'da “istek/talep” ve “pişmanlık” durumlarını ifade için kullanılmıştır. Örneğin, Kârun'a verilen servetin kendilerine verilmesini isteyenlerin temennilerinde,²¹⁸ yüce Allah'ın bahsettiği nimetin başkaları tarafından görülmesinin istenmesinde,²¹⁹ inkârcıların toprak olma arzusunda,²²⁰ dünyaya tekrar gönderilme isteğinde,²²¹ ölümle her şeyin nihayete ermesinin dilenmesinde,²²² âhirette hesap sırasında amel defterinin verilmesinin talebinde²²³ keşke ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte Hz. Meryem'in “Keşke, bundan önce olsaydım de unutulup gitseydim.”²²⁴ sözüne, dünyada şeytan ve doğru yoldan alıkoyan kimse ile arkadaşlık kuran,²²⁵ şirk bataklığına saplanan,²²⁶ peygamberlerin buyruklarına tabi olmayan,²²⁷ âhiret için güzel işler yapmayan kimselerin²²⁸ pişmanlık ifadelerine Kur'an yer vermiştir. Medenî sûrelerde ise 2 defa geçen bu ifade ile Allah'a ve peygambere itaat etmeyen²²⁹ ve büyük bir başarı temenni eden kimsenin durumu gündem edilmiştir.²³⁰

Birçok âyet-i kerimede inkârcıların, “Biz toprak olduğumuz zaman yeniden mi yaratılacağız?”²³¹ veya “Biz öldükten, toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra, biz mi bir daha diriltileceğiz?”²³² dedikleri aktarılır.²³³ Bu kimselerin öldükten sonra gördükleri hakikat manzarası akabinde söyleyecekleri “keşke toprak olsaydım”²³⁴ ifadesi hakkında çokça yorum yapılmıştır. Bu yorumlardan öne çıkanları şöyle özetlemek mümkündür: “Dileme sahibi bir insan olarak yaratılmayaydım.” “Dünyada toprak olaydım, yükümlü olmayaydım da bugün azap görmeyeydim.” “Tekrar diriltilmeyeydim.”²³⁵ Bu son yorumu zikreden Kurtubî, kâfirlerin ahvalini, “Kitabı sol tarafından verilene gelince o, “Keşke” der, “Bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi!”²³⁶ âyetine benzetmiştir.²³⁷

İnşikâk sûresinde zikredildiği üzere kâfirler, âhiretteki manzarayı görünce yok olmayı dileyeclektir.²³⁸ Ancak burada ki toprak olmayı dileme isteği, tüm bu anlamların yanında bereket üzere geçirilmemiş bir ömrün pişmanlığını da ifade etmektedir. Dolayısıyla kâfirlerin toprak olma

²¹⁴ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkez Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 6/219.

²¹⁵ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Meema'u'l-emşâl* (Kahire: y.y. 1979), 134.

²¹⁶ Mısırî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “leyte”, 655.

²¹⁷ Bu ifade, Medenî olan Nisâ sûresi 73. âyet ile Ahzâb sûresi 66. âyetlerinde de zikredilmiştir.

²¹⁸ el-Kasas 28/79.

²¹⁹ Yâsîn 36/26, 27.

²²⁰ en-Nebe 78/40.

²²¹ el-En'âm 6/27.

²²² el-Hâkka 69/27.

²²³ el-Hâkka 69/25, 26.

²²⁴ Meryem 19/23.

²²⁵ el-Furkân 25/28; ez-Zuhruf 43/38.

²²⁶ el-Kehf 18/42.

²²⁷ el-Furkân 25/27.

²²⁸ el-Fecr 89/24.

²²⁹ el-Ahzâb 33/66.

²³⁰ en-Nisâ 4/73.

²³¹ er-Ra'd 13/5.

²³² el-Vâkıa 56/47.

²³³ el-Mü'minün 23/35, 82; en-Neml 27/67; es-Sâffât 37/16, 52-53; Kâf 50/3.

²³⁴ en-Nebe 78/40.

²³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 10/271, 272.

²³⁶ el-Hakka 69/25-27.

²³⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 22/35.

²³⁸ el-İnşikâk 84/11.

istekleri, keşke toprağın verimliliği gibi yaratıcının dilediği, peygamberlerin de gösterdiği şekilde münbit ve müsmir bir ömür sürseydik, anlamını da taşır.

3.4. Toprak Olduktan Sonra Yeniden Dirilişi İnkâr Etmeleri

Kur'an'da, Allah Resûlü'nü (a.s.) yalanlamalarına değil ölümlerinin ardından toprak olduktan sonra yeniden dirilişi yalanlayan inkârcıların durumuna şaşırılması gerektiği ifade edilmiştir.²³⁹ İnkârcılar ise bu dönüşü akla yaklaştıramamışlar, mantıklı bulmamışlardır.²⁴⁰ Ardından alaycı üsluplarıyla sormuşlardır: “*Biz öldükten, toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra, biz mi bir daha diriltileceğiz?*”²⁴¹ Fakat yine de Allah Resûlü (a.s.), toprak olduktan sonra yeniden dirilişin gerçekleşeceğini muhataplarına vadetmiştir.²⁴²

İnkârcılar, kemik, sonra da toprak haline geldikten sonra sadece dirilişi inkâr etmemişler, hesabın görüleceğini de reddetmişlerdir.²⁴³ Bir âyette ise kendileriyle birlikte atalarını gündeme getirmişler, onların da kendileri gibi yaratılmayacağını ima etmişlerdir.²⁴⁴ Ancak Kur'an, bu kimselerin akıbetlerinden haber vermiş, âhirette boyunlarına tasmalar takılarak cehenneme atılacaklarını bildirmiştir.²⁴⁵

3.5. Üzerinde Toprak Bulunan Düz Kaya

Allah'a ve âhret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimsenin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz bir kayaya benzetilmiştir. Âyet-i kerime şöyledir: “*Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez.*”²⁴⁶ Bu misalde yağmur, cömertliği, yağmurun düştüğü düz kayanın ise bu harcamadaki art niyeti temsil ettiği söylenmiştir. İnce toprak tabakasının da kötü niyeti saklamayı dileyen ve harcamayı iyi gösteren faziletine işaret edilmiştir.²⁴⁷

Normal şartlar altında yağmur, ölü toprağa hayat veren bir nimet iken²⁴⁸ üzerinde ince toprak tabakası barındıran kayaya düştüğünde üstündeki toprağı akıtıp gidermektedir. Böylece kayayı çirliçiplak bırakmakta, kaya için zararlı hale gelmektedir. Zira bu küçük katmanlı toprakta yetişen ekin bir köke sahip değildir. Toprak su ile buluştuğunda bereket kaynağı olurken kendi cinsinden olan kayanın üzerinde kök salacak zemini bulamadığında yok olmaya dolayısıyla su ile birlikte akıp gitmeye mahkûmdur.

Anlaşılmaktadır ki, eylemlerinde istikrarı sağlayamamış, güzel niyetleri gönüllerinde sağlamlaştıramamış inkârcıların amelleri böyledir. Sadaka ise yüce Allah'ın rızası için verildiğinde, karşılığında bir menfaat beklenmediğinde ve bir de ihtiyaç sahibi incitilmediğinde tasaddukta bulunan kimseye bereket ve bunun akabinde de mükâfat getirecektir.²⁴⁹

O halde, orijini toprak olan insan, özünde büyümeye namzet güzel niyet bitkisini, vahyin suyu ile her dem ıslatmalıdır. Vahyin tebliğcisi Hz. Peygamberin tavsiyeleriyle bu niyet bitkisinin bakımını yapmalı, semere vermeye hazır hale getirmelidir. Aksi durumda toprak (insan), asli

²³⁹ er-Ra'd 13/5.

²⁴⁰ Kâf 50/3.

²⁴¹ el-Vâkıa 56/47; el-Mü'minûn 23/82; es-Saffât 37/16.

²⁴² el-Mü'minûn 23/35.

²⁴³ es-Saffât 37/52-53.

²⁴⁴ en-Neml 27/67.

²⁴⁵ er-Ra'd 13/5.

²⁴⁶ el-Bakara 2/264.

²⁴⁷ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 1/210.

²⁴⁸ Fussilet 41/39; Yâsîn 36/83.

²⁴⁹ Karaman v.d., *Kur'an Yolu*, 1/421.

vazifesi kulluktan uzaklaşacak, zayı olup (akıp) gidecektir.

3.6. Hz. İsa'nın Durumu

Kur'an-ı Kerim'de 25 defa ismi geçen Hz. İsa, "Meryem'in oğlu",²⁵⁰ "Allah'tan bir ruh",²⁵¹ "Mesih"²⁵² ve "Allah'ın Kelimesi"²⁵³ unvanlarıyla zikredilmiş ve Allah'ın kulu olduğu vurgulanmıştır.²⁵⁴ Kendisine İncil verilen Hz. İsa,²⁵⁵ Hz. Muhammed'in geleceğini de müjdelemiştir.²⁵⁶ Özellikle Meryem ve Âl-i İmrân sûrelerinde doğumu ve peygamberliği geniş bir şekilde anlatılmış, babasız yaratılmışlığı, Âdem peygamberin durumuna benzetilmiştir.²⁵⁷ Ayrıca Allah'ın izniyle çeşitli mucizeler gösterdiği de ifade edilmiştir.²⁵⁸

Âl-i İmrân sûresinin 59. âyetinde Hz. İsa'nın durumu Hz. Âdem'in durumuna benzetilerek şöyle buyrulmuştur: "Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi." Âyet-i kerimenin, "Hz. İsa babasız dünyaya geldiğine göre, Onun babasının Allah olması gerekir." diyen Necran heyetinin sözleri üzerine nâzil olduğu söylenmiştir.²⁵⁹ Müfessir Taberî de (ö. 310/923) âyetin sebab-i nüzûlü hakkında gelen rivayetleri tefsirinde sıralamıştır.²⁶⁰

Mâtürîdî (ö. 333/944), söz konusu âyeti yorumlarken, Âdem'in babasız yaratılması rab olmasını gerektiren bir durum değilse İsa peygamberin de babasız dünyaya gelmiş olmasının rab ya da ilâh olmasını gerektiren bir durum olmadığını söylemiştir.²⁶¹ Nasıl ki ilk atanın yaratılmasında babaya ihtiyaç duyulmamıştır, Hz. İsa'da aynı şekilde babasız dünyaya getirilmiştir. Üstelik Hz. İsa sadece babasız dünyaya getirilmişken, Hz. Âdem hem babasız hem de annesiz yaratılmıştır.

Bununla birlikte âyette dikkat çekilen bir diğer husus, yüce Allah'ın kudretidir. "Ol!" diyen yaratıcı, dilediğini dilediği şekilde yaratmaya kadirdir. Bu âyette Hz. İsa'nın halinin Hz. Âdem'in durumuna benzetilmesindeki amaç, yaratıcının "toprak" nesnesi üzerinden kudretinin ve kuvvetinin izhar edilmesidir. Zira toprak maddesinden yaratılan Hz. İsa'nın örneksiz yaratılan Hz. Âdem'in durumuna benzerliği, hiçbir kaynak olmadan yaratılan ilk insanın daha sonra sadece babasız meydana gelecek insana kıyasla çok daha fazla kuvvet gerektirdiğini gösterir.

Ayrıca konunun bir boyutuyla topraktan beslenen Hz. Meryem ile ilgili olduğu da söylenmiştir. İnsanın ve özellikle Hz. Meryem'in aldığı gıdaların ilk kaynağı topraktır.²⁶² Tüm bitkisel ve hayvansal yiyeceklerin toprakla ilgisi muhakkak olduğundan, Hz. İsa da topraktan beslenen bir annenin rahminde babasız olarak yaratılmıştır.

3.7. Hz. İsa'nın Çamurdan Yaptığı Kuş Heyetinin Canlanması

Tıyn kavramının zikredildiği Âl-i İmrân sûresinin 49. âyeti ile Mâide sûresinin 110. âyetinde Hz. İsa'nın bazı mucizelerinden bahsedilmiştir. Bunlar, Hz. İsa'nın çamurdan kuş şeklinde yaptığı şeye üflemesi onun da hemen kuş oluvermesi, körü ve alacalıyı iyileştirmesi,

²⁵⁰ el-Bakara 2/87.

²⁵¹ en-Nisâ 4/171.

²⁵² et-Tevbe 9/31.

²⁵³ Âl-i İmrân 3/45.

²⁵⁴ Meryem 19/30.

²⁵⁵ el-Maide 5/46.

²⁵⁶ es-Saf 61/6.

²⁵⁷ Âl-i İmrân 3/59.

²⁵⁸ Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110; Meryem 19/30.

²⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/82.

²⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 6/468-470.

²⁶¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, ed. Yavuz Yusuf Şevki, çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 2/355.

²⁶² Hac sûresinin 5. âyeti başta olmak üzere birçok âyette (mesela el-Kehf 37; er-Rûm 30/20 ve el-Mü'min 40/67) "siz" zamirinin kullanılması, topraktan yaratılma olgusunun devam ettiğine bir işarettir. Detaylı bilgi için bk. Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013), 4/138.

Allah'ın izniyle ölüleri diriltmesi, evlerinde ne yiyip neyi de biriktirdiklerini insanlara haber vermesi ve beşikte iken insanlarla konuşması mucizeleridir.

Bunların ilki olan çamurdan kuş şeklinde hey'ete üflemesi onun da kuşa dönüşmesi mucizesi, tefsirlerde genellikle yüce Allah'ın gücü-kudreti ve yaratıcı oluşu vasfı ile irtibatlandırılmıştır.²⁶³ Dolayısıyla Allah'ın iradesi bağlamında telakki edilmiştir.²⁶⁴ Âyette geçen “*halk/yapma, yaratma*” kavramının ise bilinen anlamıyla bir yaratma değil “takdir ve tasvir etme hem hakikat hem de mecaz” manalarına geldiği söylenmiştir.²⁶⁵ Kur'an-ı Kerim'de çamurdan yapıldığı söylenen *tayr/kuş* kelimesinin ise türediği ر - ي - ط / t-y-r kökü 29 âyette geçmiştir;²⁶⁶ “kuş”,²⁶⁷ “uçmak”,²⁶⁸ “uğursuzluk”, “amel defteri”²⁶⁹ ve “yayılmak”²⁷⁰ anlamlarında kullanılmıştır.

“Uçan canlı” anlamına gelen طائر / *tâir*, Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetlerinde İslâm'dan önceki kullanımından hareketle çoğunlukla iyi ya da kötü olmasına bakılmaksızın, kaderi veya talihi ifade eder şekilde geçmiştir.²⁷¹ Bazı âyetlerde uğursuzluk²⁷² anlamına gelen *tâir*, zaman geçtikçe anlam değişimine uğramış, طلع / *tale'a* fiilinden “talih” ya da “talih kuşu” ifadesi ortaya çıkmıştır.²⁷³

İsrâ sûresinde ise bu kelime “kader” anlamında geçmiştir.²⁷⁴ Bu manadan hareketle âyette geçen *tayn/çamur* kelimesi, İsrâiloğulları'nın çamurlaşmış hayatlarına bir tür işaret olarak okunabilir. Bu durumda *tayr/kuş*, yükselen kaderi ve talihi anlatacaktır. Şayet Hz. İsrâ'nın çamurdan yaptığı bu kuş heyetine üfürmesi, hayat bahşeden öğretileri olarak yorumlanacak olursa, Hz. İsrâ'nın Allah'ın izniyle İsrâiloğulları'nın çamurlaşan yani bozulan ve çürümeye namzet hayatlarından kendilerini kurtarıp yücelere eren bir hayata çıkarması şeklinde anlaşılabilir.²⁷⁵ Böylece çamurlaşmış hayatları değer dolu bir hayata dönüştürmek, yüce Allah'ın Hz. İsrâ'ya bahşettiği nimetlerinden birisi olacaktır.

Yukarıda sıralanan kullanımların dışında Kur'an'da *tayn* kelimesi, sarayında yetkili olan Hâmân'a yüce Allah'a ulaşma gayesiyle (!) Firavun'un vermiş olduğu “Tuğla ocağımı yak!”²⁷⁶ emrinde ve Hz. Lût'un kavminin helakinde “taşlaşmış çamur”²⁷⁷ anlamında da kullanılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan başta olmak üzere, bitki, hayvan ve diğer canlıların yaşam alanı olan toprak, “kara, arazi, tarla ve ülke” gibi anlamlara gelir. Toprak, yer kabuğunun üzerini kaplayan çürümüş organik maddelerden ve kütle kırıntılarından oluşmuştur. Canlıların yaşaması için elverişli kılınan toprak, Dünya ve Türk mitlerinde kendine geniş yer bulmuş, Arkaik inanışlarda kadının doğurganlığı ile bereket arasında bir irtibat kurularak “ana” şeklinde telakki edilmiştir.

Yahudi inanışında toprak, kutsal kabul edilmiştir. Tevrat'ta, insanın yaratılışı, Nûh tufanı, kutsal toprak, Mısırdan çıkış gibi konular bağlamında, yine asli manası üzere “yer, arazi”

²⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12/34.

²⁶⁴ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 2/86.

²⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/343; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/61.

²⁶⁶ Mısrî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “tyr”, 433.

²⁶⁷ el-Bakara 2/260.

²⁶⁸ el-En'âm 6/38.

²⁶⁹ el-İsrâ 17/13.

²⁷⁰ el-İnsân 76/7.

²⁷¹ Muhammet Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 99.

²⁷² el-A'râf 7/31; en-Neml, 27/47; el-Yasîn 36/18-19.

²⁷³ İsmail Yakıt, *Kur'an-ı Hakîm Meâlî Semantik Analizli Açıklamalı ve Yorumlu* (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2021), 308.

²⁷⁴ el-İsrâ 17/13.

²⁷⁵ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 6/200.

²⁷⁶ el-Kasas 28/38.

²⁷⁷ ez-Zâriyât 51, 33.

anlamlarında toprak kullanılmıştır. Hristiyanlıkta da aynen Yahudi inancısında olduğu gibi insan, Tanrı'nın düzen içerisinde yarattığı âlemi korumakla görevli kılınmıştır. İncil'in muhtelif bölümlerinde toprak, Yaratıcının toprak sahibi bir kimseye benzetilmesi, muhataplara toprak üzerinden misallerin verilmesi, ilk insanın topraktan yaratılışı, toprağın bereketi ve kutsiyeti bağlamında zikredilmiştir.

Hadislerde toprak kavramını ifade için “turâb” kelimesi geçmiştir. Bu hadislerde toprak, Hz. Âdem'in yaratıldığı madde oluşu, temizleyici özelliği, insan anne rahmindeyken bir meleğin iki parmağı arasında toprak ile gelmesi, Hendek Savaşı için Allah Resûlü'nün (a.s.) omuzunda toprak taşıdığı ve Ümmü Seleme'nin rüyasında Allah Resûlü'nü (a.s.) başında ve sakallarında toprak olduğu bir halde gördüğü gibi muhtelif konularla ilgili kullanılmıştır.

Kavramın Kur'an'da kullanımına bakıldığında ise “toprak” anlamında “turâb”, “tıyn”, “serâ”, “arz”, “saîd”, “hame” ve “salsâl” kelimeleri geçmiş, toplamda on bir sûrede insanoğlunun yaratılışı, “turâb” ve “tıyn” kelimeleriyle gündeme getirilmiştir. Bu âyetlerde “turâb”tan yaratılış, yüce Allah'ın varlığının delillerinden biri sayılmıştır. Yaratılış bağlamında kullanılan “tıyn” kelimesini içeren tüm âyetlerin Mekke Dönemi'nde indirildiği görülmüştür. Böylece sağlam bir inancın temelinde yaratılış konusuna özellikle yer verildiği bunun sebebinin de muhataba yüce Allah'ın kudretini izhar etmek olduğu anlaşılmıştır.

Toprak kavramı Kur'an'da, câhiliye toplumunda kızların gömüldüğü toprağı ifade için de kullanılmıştır. Sadece Mekke âyetlerde değil Medine'de düzenlenen Akabe Biatleri sırasında Allah Resûlü'nün (a.s.) bu önemli konuya temas etmesi, Medine toplumunda da bu çirkin suçun var olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte kavram, inkârcıların temennilerinde ve yeniden dirilişi inkâr etmelerinde de geçmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın Hz. Âdem gibi babasız ve topraktan yaratıldığı dolayısıyla onun ilâh edinilmemesi gerektiği mesajında, çamurdan yaptığı kuş heyetinin canlanması mucizesinde, Firavun'un talebinde ve Lût peygamberin kavminin helakinde de zikredilmiştir.

Anlaşılmaktadır ki Kur'an'da toprak kavramı, muhtelif konuların sunumunda çok defa ve farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Bu kullanımlarda sadece insanoğlunun toprak menşei yaratılışı değil yeniden toprağa dönüşü kabul etmeyen-edemeyen inkârcı zihniyetin toprak gibi verimli bir hayatı isteyerek pişmanlıkları anlatılmıştır. Böylece üzerinde toprak bulunan düz bir kayanın dillendirdiği hakikate dikkat çekilmiştir. Hz. İsa'nın yaratılışında yüce Allah'ın kudret ve kuvvetinin ne denli sonsuz olduğu vurgulanırken Hz. İsa peygamberin mucizesinde duygu ve düşünce dünyaları bozulmuş (çamurlaşmış) kavminin yeniden ıslahı ve ihyası için mucizelerin kullanıldığının altı çizilmiştir. Firavun'un yaratıcıya yükselme gayesiyle tuğlalardan inşa ettirdiği yapı nazara sunulurken Lût kavminin helakinde de aynı maddeden yapılmış helak taşlarının vazife yaptığı vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Aça, Mustafa. “Dünya Mitolojilerinde Toprak Simgeciliği”. *Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 23-35.
- Ağırkaya, Güven. “Kutsal Bir Hazine Olarak Toprak -Kur’ân Merkezli Bir Analiz-”. *Diyanet İlmî Dergi* 58/2 (2022), 547-586.
- Aksoy, Yıldız (ed.). *Yaşamın Her Karesinde Toprak*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Alım, Mete - Mete Doğanay (ed.). *Yer Bilimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Apak, Âdem. *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.
- Aydın, Mehmet - Kılıç, Şeref. *Toprak Bilimi*. Ankara: Nobel Yayınevi, 4. Basım, 2022.
- Ayverdi İlhan - Topaloğlu Ahmet. *Kubbealtı Lugati/Türkçe Sözlük*. İstanbul: MAS Matbaacılık, 2007.
- Bağdâdî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-. *Tâcü'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008 1429.
- Çağıl, Necdet. “Kur'an'da Yer Alan Başlıca Ziraat Temalar”. *Dini Araştırmaları Dergisi* 10/30 (2007), 193/213.
- Çağrıncı, Mustafa. “Yer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/476-478. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. *Kitaplara İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Dâmeğânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-. *el-Vücûh ve'n-Nezâir*. thk. Ali Abdu'l-Hamîd. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2010.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Birlik Yayınları, 1981.
- Enveri, Ekber. *Türk Yarattığı Mitlerinde Toprak*. 24 Cilt. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2018.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Erkan, Arif. *el-Beyân*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1999.
- Erkut, Abdülkadir. *İslam'da Kitaplara İman*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- Fayda, Mustafa. “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-. *es-Sünen*. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Arabiyye, 2009.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdü'l-Hamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003.

- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Ķâmûsü'l-muhîṭ*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2011 1432.
- Gül, Nayim. *Mitler-Ritler Dinler ve Yönetimler*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2022.
- Gülensoy, Tuncer. *Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Gündüz, Şinasi. *Yaşayan Dünya Dinleri*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Harman, Ömer Faruk. "Kitâb-ı Mukaddes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Irmak, Asaf. *Toprak İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1972.
- İbn Hişâm, Abdulmelik b. Hişam b. Eyyub. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Mısır: Meketebetü Mustafa, 1375/1955.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *Müfredâtü elfâzi'l-Ķur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413.
- K. Hitti, Philip. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2012.
- Kapar, Mehmet Ali. "Mev'ûde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/491. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Karlığa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/149. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ķur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Ķur'ân*. çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. ed. Yavuz Yusuf Şevki. çev. Bekir Topaloğlu - Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Mevdûdî, Ebu'l Al'â. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emşâl*. Kahire: y.y. 1979.
- Mısırî, Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ķur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1906 1324.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi'u's-şahîh*. Beyrût: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Parlatır, İsmail vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 8. Basım, 1998.
- Polatoğlu, Özay. *Kur'an ve Bilim Işığında İnsan Olurken*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2019.
- Radloff, Wilhelm. *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temi v.d. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008.

- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1401.
- Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-. *Ġarîbü'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Kahire: Merkez Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. çev. Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir. İstanbul: MEB Devlet Kitapları Yayınevi, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Taş, İsmail. *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları, 2002.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi'u's-şahîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1432.
- Yakıt, İsmail. *Kur'an-ı Hakim Meali Semantik Analizli Açıklamalı ve Yorumlu*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 3. Basım, 2021.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. çev. Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Yüceer, İsa. "Kur'an'da Toprak ve Yeryüzü Lafızları". *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* 4/1 (2012), 193-206.
- Yıldırım, Münir. "Çevre ve Ahlak", *Çevre Dinamiklerinden Toprak ve Dinlerde Toprak Algısı Sempozyum Bildiri Metinleri*. Gaziantep: 2014.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil*. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1418/1998.